

УДК 81'1

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2022.257960>Вікторія Червченко* , Олександр Червченко**

МЕХАНІЗМИ СПІВВІДНЕСЕНОСТІ ЯК ТЛО МОВНОЇ СИСТЕМИ

Статтю присвячено з'ясуванню дії механізмів співвіднесеності в мові та пізнанні. Дослідження здійснено на широкому мовному матеріалі з урахуванням рівневої структури сучасного мовознавства, зокрема фонетичного, морфемного, лексичного, морфологічного, синтаксичного рівнів. У роботі було застосовано методику теоретичного аналізу праць і наявних наукових тлумачень, в основу яких покладено механізми співвіднесеності, що дало змогу виявити низку диференційних ознак у розкритті його глибинного змісту та інтерпретації. Застосовуючи його як термінологічне, сучасне мовознавство визначає в ньому такі ключові ознаки, як системний зв'язок, опозиційна природа, моделювальний характер, дихотомічна структура тощо. Закладені в мові механізми співвіднесеності (аналогія, порівняння, моделювання, функціональна спільність тощо), за допомогою яких людина пізнає багатогранність буття, починають впливати на неї з моменту народження, формуючи наївну картину світу дитини, вводячи її в етнотимовне середовище, знайомлячи з першопочатками матеріальної та духовної культури, визначаючи найважливіші просторово-сміслові координати в пізнанні світу. На часі використання його як категорійного поняття, адже саме механізми співвіднесеності стають тлом розвитку концептуально-мовної картини світу етносу, виступаючи маркером національної мови, традицій, культури, людського пізнання загалом. Ці особливості знаходять відображення в будь-якому мовному явищі, ними позначено мовну систему кожного окремого етносу.

Ключові слова: співвіднесеність, пізнання, етнос, мовознавство, аналогія, порівняння, моделювання, функціональна спільність, категорія.

Cherevchenko Viktoria, Cherevchenko Oleksandr. The mechanisms of correlation as the background of the language system.

This research paper is devoted to the clarification of mechanisms of correlation that function in the language and cognition. The study has been conducted on varied language material with the consideration of the level structure of modern linguistics, particularly phonetic, morphemic, lexical, morphological, syntactical levels. In this paper, we used the method of theoretical analysis of works and existing academic definitions based on the mechanisms of correlation that made it possible to determine differential signs that reveal its underlying content and interpretation. Applying correlation as a terminological notion, modern linguistics determines in it the following key signs and features: systemic relation, opposition nature, modeling character, dichotomous structure etc. The mechanisms of correlation embodied in the language (analogue, comparison, modelling, functional commonness etc.) that enable to learn the many-sided nature of being influence the person from the moment of birth, forming a naïve picture of the child's world, introducing the child into the ethnic and language environment, familiarizing with the basics of material and spiritual culture, determining the most essential spatial sense coordinates in the cognition of the world. It is relevant to apply these mechanisms as a categorical notion, since it is the mechanism of correlation that becomes the background of the development of the conceptual language picture of the world of an ethnos, being the marker of the national language, traditions, culture, and human cognition. The category of correlation is a philosophical and esthetic notion of oppositional nature (e.g. object-subject, general-concrete, similar-different) the nature of which is in the character of human cognition itself, their mechanisms becoming the background of spreading any information (intellectual, spiritual, cultural, esthetic, imaginative, etc.). The mentioned specific features find their reflection in any language notion; they determine the language system of each ethnos.

Keywords: correlation, cognition, ethnos, analogy, comparison, modelling, functional commonness, oppositional character, category.

* Вікторія Червченко, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри слов'янських мов та зарубіжної літератури Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна); e-mail: peremoga3006@gmail.com.

** Олександр Червченко, кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янських мов та зарубіжної літератури Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна); e-mail: olexa777zevs@gmail.com.

Універсальний характер людського пізнання ґрунтується на складній системі закономірностей і співвідношень, зумовлених найрізноманітнішими чинниками: спадковістю та середовищем, віковими особливостями та колоритом історичної епохи, індивідуальними пошуками і колективним досвідом, творчою здатністю особистості та культурними здобутками її етносу, можливостями пізнавальної діяльності окремого соціуму та цивілізаційним поступом людства тощо. Приходячи у світ, кожна людина так чи так прагне до його пізнання, проявом якого стає перший дитячий крик як потреба немовляти у встановленні діалогу зі світом та найближчим оточенням [Черевченко 2016, с. 61]. У цьому емоційно-несвідомому *e-e-e!* чи *a-a-a!* вже закладено перший механізм пізнавальної діяльності людини: наявність опозицій «я» – «хтось» як дихотомічної моделі, з якою асоціюється можливість виходу за межі «я».

Ключову роль у цьому процесі має народна мова. Спробуємо простежити механізми її засвоєння. Д. Гудінг та Дж. Леннокс зазначають: «Було б заманливо повірити в те, що структури і правила мови засвоюють на основі використання загальних когнітивних здібностей, таких, як здатність до узагальнення, категоризації, розпізнавання моделей і здатність до побудови послідовностей. Але це не може бути так. Вже від найменшого віку діти виявляють здатність будувати висловлювання, яких вони ніколи раніше не чули. Це свідчить про те, що вони не просто перетворюють раніше почуті зразки висловлювань, а оперують системою правил, яка покладена в основу їхньої мовної активності» [Гудінг, Леннокс 2008, с. 183].

Про когнітивний розвиток дитини існує думка, що немовлята, народжуючись, уже «володіють ментальними структурами, тобто схемами, які обробляють і організовують інформацію» [Пиаже 1994, с. 251], перетворюючись з віком у складніші когнітивні моделі. «Завдяки цьому механізму, – переконує Н. Хомський, – дитина опрацьовує отримувану лінгвістичну інформацію і робить відкриття, згідно яких вона створює власну мову» [Хомський 2000, с. 33], активне опанування якою послідовно здійснюється засобами дитячого фольклору. Саме з'ясування механізмів формування мовної системи дитини й на цьому тлі концептуально-мовної картини світу людини видається одним із ключових завдань науковців.

Питанню експлікації концептуальної картини світу мовними засобами присвячено праці багатьох лінгвістів. Зазначимо, що будь-яка з наукових концепцій є відображенням опозиційного характеру мовної системи, тлом якої стають ті чи ті механізми співвіднесеності, напр.: «властивий мові спосіб концептуалізації дійсності, – зазначає Ю. Апресян, – частково *універсальний*, частково *національно специфічний*» (письмівка наша. – В. Ч., О. Ч.) [Апресян 1986, с. 62], тому носії різних мов сприймають світ по-різному.

На тлі ідей М. Боас, В. фон Гумбольдта, О. Єсперсена, Е. Сепіра, Б. Уорфа А. Вежицька розвинула і сформулювала *антропо-* та *етноцентричну* (письмівка наша. – В. Ч., О. Ч.) концепцію лексичного значення, згідно з якою мова, по-перше, є антропоцентричною, тобто призначеною для людини; по-друге – національно специфічною, оскільки вона відбиває не тільки особливості національної культури, а й своєрідність національного характеру її носіїв [Вежицькая 1999, с. 263–282]. Отже, механізми співвіднесеності стають органічним складником мовної системи.

Проте окремих праць, присвячених аналізу цього явища в мові та пізнанні, поки що недостатньо. Виняток – праці М. Рудякова, який до наукового обігу ввів поняття *семантична співвіднесеність*, тобто здатність двох або кількох мовних одиниць мати спільний семантичний компонент [Рудяков 1989, с. 151]. Однак творчий пошук ученого зосереджено лише на лексико-семантичному рівні мови. Оскільки в лінгвістиці II половини ХХ – поч. ХХІ ст. відбулися значні зміни, зумовлені появою нових підходів до трактування мовних явищ; особливий інтерес викликають ті, що мають універсальний характер. Говорячи про диференційні ознаки та функційні особливості *співвіднесеності*, спробуємо довести її значення як мовної категорії [гр. *kategoria* – висловлювання, судження]: 1. *філософ*. Поняття, що відображає найзагальніші властивості та зв'язки явищ реальної дійсності й пізнання [СУМ 2012, с. 426]. Саме це й зумовлює **актуальність дослідження**.

На наш погляд, закладені в мові механізми співвіднесеності (аналогія, порівняння, моделювання, функційна спільність тощо), за допомогою яких дитина пізнає багатогранність буття, починають впливати на неї з моменту народження, формуючи наївну картину світу малюка. Провідне місце в цьому процесі належить дорослим, які за допомогою потужного арсеналу дитячого фольклору вводять її в етномовне середовище, знайомлячи з першопочатками матеріальної та духовної культури, визначаючи найважливіші просторово-сміслові координати в пізнанні світу. На цьому початковому етапі людського пізнання денотативну (предметну) сферу значною мірою позбавлено реальних рис, персоніфіковано, анімізовано, метафоризовано. Можливо, у цьому криються першопочатки творчості, можливо, цим пояснюється відкритість мови до все нових і нових форм метафоризації.

Механізми співвіднесеності з простором, часом, формою, змістом, причиною, наслідком закладено самою природою мови та характером людського пізнання, тлом якого стають ті чи ті системні маркери. Мабуть, тому образне сприйняття дитини чимось нагадує примітивне сприйняття світу давньою людиною, яка, живучи в безпосередньому контакті з природою, вважала себе її частиною, дивилася на своє оточення – звірів, птахів, дерева, рослини, ріки, скелі – як на ества з людською душею, що бере живу участь у її долі, сприяючи в щасті й нещасті, допомагаючи або шкодячи [Черевченко 2016, с. 37]. Саме цей етап людського існування може вважатися першопочатком зародження різноманітних моделей співвіднесеності: *я – хтось, я – мама (тата), я – рід, я – дім (хата), я – природа, я – всесвіт* тощо.

Проте *співвіднесеність* як єдина ланка системних відношень у мові та дійсності носить динамічний характер, оскільки на кожному новому етапі життя людини з'являються все нові й нові грані пізнання і, відповідно, нові моделювальні системи, а тому кожна нова сходинка пізнання виявляється більш складною від попередньої. При цьому характер співвіднесеності все більше тяжіє до деталізації предметно-поняттєвої сфери, значно розширюючи можливості людського пізнання, його моделювальний характер не лише примножується, а й індивідуалізується залежно від особистісних уподобань. Доросла людина здатна одночасно вибудовувати найрізноманітніші поведінкові та пізнавальні моделі сім'ї, господарства, суспільства, науки, політики, культури, релігії, мистецтва, спорту та інших сфер буття, обов'язково співвідносячи їх з індивідуальним досвідом, свідомістю, переконаннями, світоглядом тощо.

У сучасній лінгвістиці мовні явища досліджують у нерозривному зв'язку з мисленням, свідомістю, пізнанням, культурою, світоглядом як окремого індивіда, так і мовного колективу, до якого він належить. Яскравим прикладом дії законів співвіднесеності може бути рівнева організація сучасного мовознавства (наявність рівнів індивідуального мовлення, норми, мовної абстракції). «Мову можна розглядати як чітко відрегульовану систему мовних одиниць і явищ різних мовних рівнів, – наголошував В. Жайворонок, – тобто систему словесного вираження думок, що має певну звукову і граматичну будову (структурний принцип). Наукові результати цього способу вивчення мовних явищ фіксує передусім граматику тієї чи тієї мови та її словник» [Жайворонок 2007, с. 7].

Отже, мовна система є сукупністю певних елементів, одиниць, частин, які перебувають у взаємозв'язку, тобто прямо чи опосередковано *співвіднесені*. Дихотомічний характер цього поняття закладено самою природою мови, наявними в ній мовними опозиціями, наприклад, змісту та форми, мови та мовлення, лінгвістики теоретичної та прикладної, синхронної та діахронної, функційної (динамічної) та статичної, традиційної та сучасної, загальної та конкретної тощо.

Саме поняття *співвідноситься* та споріднені з ним *співвідношення* або *співвіднесеність* у науковому обігу останніх десятиліть усе частіше набувають термінологічного забарвлення, пор.: «Слова, які означають назви, що *співвідносяться* (письмівка наша. – В. Ч., О. Ч.) з конкретними предметами, властивостями і діями, належать до слів з конкретним значенням, напр.: *рука, миска, озеро, вікно, дуб, поїзд; старий, зелений, тонкий; в'язати, орати, стояти, гукати*, – зазначає Г. Козачук. – Крім них, в українській мові є слова з абстрактним значенням, тобто такі, що *не співвідносяться* (письмівка наша. – В. Ч., О. Ч.) з конкретними предметами, властивостями, діями, наприклад: *мрія, туга, хвилювання, захоплення, ходьба, втіха, зубожіння*» [Козачук 1995, с. 5].

Витоки цього поняття знаходимо в працях із семасіології. «Зміст тексту, його семантика, – доводить Б. Плотников, – утворюючи багатомірну, різнопланову семантичну спільність, компонується із різноманітних за ступенем узагальнення смислів, при цьому менший за об'ємом смисл не обов'язково залежить від смислу більшого обсягу, тому що вони можуть *співвідноситься* (письмівка наша. – В. Ч., О. Ч.) з різними не пов'язаними одна з одною ситуаціями та фактами» [Плотников 1984, с. 94]. Воно використовується в різних галузях мовознавства, зокрема лінгвокультурології, напр.: «Відоме положення Н. Хомського про розмежування лінгвістичної компетенції (linguistic competence) та лінгвістичного знання (linguistic performance) [Chomsky 1965] засвідчує функції мовної здібності людини з урахуванням потреби вибору семантичного компонента, що далеко не завжди *співвідноситься* із когнітивним планом, – наголошує В. Кононенко, – отож вибір смислового варіанта стає обов'язковим станом породження висловлювання, організації тексту загалом» [Кононенко 2008, с. 5–6].

Воно перебуває в центрі уваги представників комунікативістики та текстології. Зокрема, представники теорії мовної комунікації стверджують, що «спільною ознакою понять *комунікації* та *спілкування* постає *співвіднесеність* (письмівка наша. – В. Ч., О. Ч.) із процесами обміну й передачі інформації» [Грушевицкая 2002, с. 100]. Досить активно застосовують його і в етнолінгвістиці, напр.: «Етносимволіка на мовному тлі – перспективний шлях

дослідження глибин національної мови, *співвідношення* (письмівка наша. – В. Ч., О. Ч.) словесного образу з образом поетичним, взагалі образної природи самої мови» [Жайворонок 2007, с. 92] або «Відбиття єдиного об'єктивного змісту різними національними формами – явище значно складніше, ніж звичайне *співвідношення* змісту і форми» [Жайворонок 2007, с. 93].

Окремі вчені вважають його складником аксіологічної системи людини, так званої ціннісної картини світу (за термінологією В. Карасика) як «частини мовної картини, що моделюється у вигляді взаємопов'язаних оцінних суджень, які *співвідносяться* з юридичними, релігійними, моральними тощо кодексами певної лінгвокультури, наприклад, ставлення до старших і молодших, дітей, жінок та чоловіків, власності, здоров'я та хвороб, простору та часу тощо» [Карасик 2004, с. 141]. Отже, такий підхід значно поглиблює пізнавальні можливості людини, розширюючи концептуально-мовну картину світу етносу.

Можливо, цим пояснюється наявність різноманітних напрямів, підходів, тенденцій у сучасному мовознавстві, лінгвософське тло якого потребує увиразнення саме через з'ясування механізмів *співвіднесеності*. Будь-яка нова галузь знань, як-то: етнолінгвістика, соціолінгвістика, психолінгвістика, когнітивна чи комунікативна лінгвістика, семіотика, герменевтика тощо, так чи так підпорядкована законам *співвіднесеності*, що дає підстави виокремити кожний аспект реальної чи ірреальної дійсності через порівняння з уже відомим фактом. За аналогією з уже наявними в мові опозиціями: *звук – фонема, буква – графема, морф – морфема, слово – лексема* тощо, які є відображенням рівневої *співвіднесеності*, продукуюно чимало нових.

У науковому обігу останніх десятиліть з'явилася низка нових термінологічно *співвіднесених* понять, напр.: *слово – етимон* (в етнолінгвістиці – вихідна форма, часто уявна, лише можлива [Жайворонок 2007, с. 30]); *текст – дискурс* (у комунікативній лінгвістиці, теорії мовної комунікації, етнолінгвістиці, соціолінгвістиці, семіотиці тощо – текст, занурений у ситуацію спілкування [Семенюк, Паращук 2009, с. 133], взятий у подієвому аспекті [Жайворонок 2007, с. 18]); *семантична ознака – семантика інтенціональна* та *семантика екстенціональна* (у семасіології та семіотиці *інтенціонал* розуміємо як сукупність семантичних ознак, а *екстенціонал* означає сукупність предметів зовнішнього світу, що визначаються цією сукупністю ознак [Степанов 2001, с. 20]). Отже, мова «поступово видозмінюється, щось утрачає, але більше набуває, оскільки тонко реагує на кожний крок соціокультурного поступу свого носія» [Жайворонок 2007, с. 30].

Завдяки дії механізмів *співвіднесеності* відбулися помітні зрушення в багатьох галузях сучасного мовознавства, зокрема на фонетичному рівні, значення якого в реалізації функцій мови та мовлення очевидна. Наприклад, у науковому обігу останніх десятиліть з'явилося поняття *фоносфера* (за аналогією з давно відомими поняттями *біосфера* (В. Вернадського) та *семіосфера* (Ю. Лотмана)). На думку С. Шляхової, *фоносфера* – це звуковий континуум, репрезентований як на матеріально-просторовому, так і абстрактному рівнях, заповнених різнотипними біологічними (часто неусвідомлюваними), технічними та культурно-семіотичними звуковими системами [Шляхова 2006, с. 14]. Так чи так, *фоносфера*, утворюючи звукові коди, зокрема й мовний, розглядається як важливий складник життя людини, її духовної сутності.

На цій підставі Г. Гачев зробив цікаве припущення, що «природні національні мови трактуються як голоси місцевої природи в людині. У звуків мови – прямиий

зв'язок із простором природної акустики, яка в горах є іншою, ніж у лісах чи в степу. І як тіла людей різних рас і народів є адекватними до місцевої природи, як етнос – до космосу, так і звуки, що утворюють тіло мови, в резонансі знаходяться зі складом національної природи-батьківщини» [Гачев 1988, с. 431]. Саме характер природовідповідності визначає той факт, що мова кожного окремого народу має свій особливий набір фонем, характерні акустичні властивості, специфічну мелодику, темп і тембр голосу, тобто етнофоносферу.

Порівнюючи сприйняття голосних звуків представниками західних і східних мовних ареалів (з одного боку, англійців, французів, іспанців, італійців а з другого – японців, китайців, корейців, в'єтнамців), японський науковець Т. Цунода побачив різний характер домінантності півкуль головного мозку: носії східних мов виявляють домінантність лівої півкулі на голосні звуки, тоді як носії західноєвропейських мов – правої [Черевченко 2016, с. 39]. Отже, ті чи ті фонічні риси, притаманні певній етнічній спільноті, значною мірою носять природно вмотивований характер.

На цьому тлі виникає потреба перегляду традиційних функцій фонетичних засобів у мові та мовленні, зокрема порушення проблеми звукосимволіки фонетичних одиниць. Шляхом дослідження багатьох мов було доведено, що кожний звук має власне фонетичне значення та певне, залежне від цього значення, конотативне (допоміжне) забарвлення, напр.: у словах «на означення чогось маленького, – висуває припущення В. Левицький, – переважають фонеми і, е, у, т, р, л, s, k, п, а в словах, що означають усе велике, частіше трапляються фонеми а, о, u, b, d, r, g [Левицький 1973, с. 75]. Онтологічний зв'язок між звуком і поняттям, на думку О. Потебні, полягає в тому, що «нові поняття, входячи в мислення і мову народу, позначалися звуками, які вже до того мали смисл, і основою при цьому була єдність основних ознак у нових і раніше відомих поняттях. Оскільки в природі немає повної подібності, то відома ознака в кожному новому слові отримувала особливі відтінки, не залежні від тих, що вносили суфікси; звук, зживаючись із новим поняттям, теж змінював початкове значення» [Потебня 1989, с. 285].

Отже, фонетичний рівень мови розкриває широкі можливості для науковців. Проектуючись, зокрема, на художній текст, він посилює позиції досліджень із фоностилістики та фоносемантики, що раніше носили виразно сугестивний характер. Оскільки фонетичні засоби мови, як і будь-які інші, мають важливе значення у створенні емоційного підтексту, посиленні художньої виразності, то науковці прагнуть розкрити їхній стилістичний і навіть семантичний потенціал через *співвіднесеність* з ідейно-художнім задумом митця.

З огляду на рівневу організацію сучасної української мови кожний розділ мовознавства видається не менш перспективним (порівняно з попереднім) для дії механізмів співвіднесеності. Тому морфемно-словотвірна структура мовних одиниць зумовлює не лише виокремлення тих чи тих видів морфем, їх словотвірних моделей, а й етимологічних особливостей, напр.: наявність у слові префіксів *воз-, пре-, пред-, со-* (*возз'єднаний, прегарний, предтеча, соратник*) або суфіксів *-тель, -ств-, -тай, -ин(я), -ц(ий)* (*визволитель, братерство, глашатай, гордия, молящий*) свідчить, як правило, про їхнє старослов'янське походження, тоді як більшість мовних одиниць, співвіднесених із киеворуськими коренями, маркуються за допомогою інших морфем: віддієслівні іменники на *-ння* (*одруження, чекання*), відприкметникові іменники на *-ість* (*ніжність, радість*), іменники на означення професійної діяльності людини з

суфіксами *-ник-*, *-ій-*, *-ач-* (*волочильник*, *водій*, *діяч*), дієслова з префіксами *перед-*, *понад-*, *зне-* (*передбачати*, *понадмітати*, *знесилити*), дієслова із суфіксом *-ува-* (*звинуватити*) тощо.

Такий механізм диференціації мовного матеріалу сприяє його систематизації та встановленню на цьому тлі чітких правил, зокрема і для запозичень. І. Ющук зазначає, що «вони не завжди пристосовані до фонетичних законів української мови, навіть оформлені за іншими, ніж українські, правилами:

а) майже всі слова, які починаються на *a*, *e*, і більшість на *i*- іншомовного походження: *абітурієнт*, *абстракція*, *автомобіль*, *адміністрація*, *аеродром*, *аукціон*; *евакуація*, *економіка*, *експеримент*, *електрика*, *ефективний*; *ідеологія*, *інтеграція*, *інфраструктура*, *історія*;

б) слова іншомовного походження, що мають звук *ф*: *фабрика*, *факультет*, *фарфор*, *фесверк*, *фешенебельний*, *форма*, *фуникулер*, *футбол*, *графік*, *сифон*, *торф* (винятки: *Фастів* і *форкати*);

в) в іншомовних словах бувають збіги голосних: *біографія*, *ваучер*, *віртуозний*, *гіацинт*, *океан*, *поезія*, *радіо*, *сеанс*; в українських – вони можливі лише на межі значущих частин слова, найчастіше префікса й кореня: *виорати*, *заозерний*, *наодинці*, *наосліп*, *зауважити*, *самоочисний*, *кароокий*» тощо [Ющук 2004, с. 199]. Саме механізми співвіднесеності з певними фонетичними, орфографічними, морфемними, словотвірними, морфологічними моделями визначають систему орфографічних принципів та правил української мови.

Природа багатьох мовних явищ, передусім у лексикології та семасіології, ґрунтується на лексико-семантичних закономірностях як найбільш етно- та соціомаркованих. Наприклад, при визначенні компонентної структури мовної одиниці до уваги беремо «її співвідношення (письмівка наша. – В. Ч., О. Ч.) з предметами, явищами зовнішнього світу, які вона означає; підхід до значення шляхом врахування поняттєвого змісту, який виникає у свідомості людей при сприйнятті мовної одиниці; підхід до значення за допомогою аналізу відношень між одиницями (шляхом вживання, контексту мовних одиниць) [Плотников 1984, с. 8–9]. Однак така структура не може вважатися сталою, незмінною величиною (на тлі означеної семантичної диференціації), адже «на окремих історичних етапах розвитку мови в різних соціокультурних умовах по-різному членується семантична реальність у слові, тобто змінюються співвідношення (письмівка наша. – В. Ч., О. Ч.) традиційних компонентів у його лексичному значенні – денотативного, що вказує на конкретні предметні характеристики референта, сигніфікативного, який відображає абстрактні властивості конкретних референтів, притаманні класові предметів чи явищ, конотативного, що виражає додаткові ознаки, необхідні для чуттєвого та раціонального сприйняття референта» [Жайворонок 2007, с. 30].

Ураховуючи ці системні зв'язки та універсальний характер співвіднесеності, спробуємо дати визначення основних понять лексикології, напр.: **пряме значення слова** – це його співвіднесеність із денотативною (предметною) сферою, пор.: «основне, або пряме, значення безпосередньо вказує на співвідношення слова з явищами реальної дійсності» [Русанівський 1978, с. 38]; **переносне значення слова** – це порушення денотативної співвіднесеності; **багатозначність (полісемія)** – це здатність мовних одиниць до кількісного прирощення значень чи їх відтінків через співвіднесеність з основним значенням.

З цих позицій спробуємо пояснити окремі явища лексикології, напр.: **омонімію**, залежно від різновиду омонімів (лексичні омоніми: *коса – коса*; омоформи: *три – три*; омографи: *замок – замок*; омофони: *вдень – в день*), характеризуємо як результат співвіднесеності мовних одиниць на тлі однакового звукового, графічного чи граматичного оформлення, проте різної семантики; **паронімію** (*адресат – адресант*) – як результат співвіднесеності за подібністю звучання, проте дещо іншою, хоча і близькою семантикою; **синонімію** (*приятель – товариш – друг*) – як співвіднесеність на тлі спільності значення; **антонімію** (*друг – ворог*), навпаки, – як співвіднесеність на основі протилежності значення. Синонімічні та антонімічні зв'язки лексичних одиниць є «могутнім засобом системної організації лексики з семантичної точки зору, – зазначає Б. Плотников. – Особливість їх полягає в тому, що вони об'єднують між собою лексичні одиниці, *співвіднесені* (письмівка наша. – В. Ч., О. Ч.), як правило, не тільки з одним денотатом, але й з одним сигніфікатом, тобто одиниці з характерними синонімічними та антонімічними зв'язками, точно такими, що мають максимальну семантичну спільність» [Плотников 1984, с. 143].

Співвіднесеність мовних одиниць за частотою вживання стає ключовим фактором у визначенні **пасивної** чи **активної лексики**, а через належність чи неналежність до повсякденного мовного вжитку розкривається семантика загальноновживаності або застарілості чи новизни. Навіть диференціація **архаїзмів** та **історизмів** обов'язково враховує факт співвіднесеності з лексикою сучасної української мови, зокрема наявністю в ній синонімів на позначення застарілих понять (при визначенні архаїзмів, напр.: *глава – голова; живот – життя; перст – палець*) або їх відсутністю (при визначенні історизмів, напр.: *гладіатор, сарацин, гетьман, опричник, камергер, енкаведист*).

Подібні механізми застосовують для виокремлення нових слів, що можуть бути співвіднесені як із літературною мовою (так звані **загальномовні неологізми**: *сайт, браузер, гаджет, планшет, Інтернет*), так і творчим чи науковим доробком окремих особистостей (так звані **індивідуально-авторські неологізми**, напр.: *пластилізація* – спосіб зберігання мертвого тіла серед живих людей, неологізм, який активно використовує Андрій Курков у романі «Нічний молочник» тощо).

Не менш продуктивною видається дія механізму *співвіднесеності* в **літературній** та **нелітературній** сфері вживання мовних одиниць. Найголовніша ознака літературної мови – нормативність, впорядкованість, кодифікованість. Саме ці ознаки забезпечують їй можливість широкого використання в будь-якій сфері людського життя, тоді як нелітературна лексика, як-то **діалектизми, жаргонізми, арготизми, вульгаризми, некодифікована лексика** тощо, через свій алітературний (ненормативний) характер співвіднесена з певною позалітературною сферою. Зокрема, механізм визначення **діалектного слова** передбачає *співвіднесеність* з мовними особливостями того чи того регіону (території області чи району, міста чи села). Виокремлення **жаргонізмів** дає можливість торкнутися властивостей мовлення, характерних для певної соціальної групи, **арготизмів** – мовлення декласованих елементів, що прагнуть приховати інформацію від широкого кола людей через використання слів з умовним значенням.

Співвіднесеність із семантикою незвичності, екзотичності характерна для **екзотизмів**, тобто запозичених слів для позначення екзотичних, незвичайних реалій, для яких у рідній мові немає назв: *кімоно, чалма, аул, меджліс, хурал*

[Ющук 2004, с. 198], та **варваризмів** (грец. barbarismos – іноземний зворот) – слів з особливо виразним забарвленням іноземності, у яких адаптація щойно почалася чи взагалі ще не починалася, напр.: *окей* – «добре», *чао* – «до побачення», *ноу-хау* – «новий прийом, спосіб, нова річ». Іноді вони навіть пишуться латиною: англ. *all right* (*ол райт*) – «все гаразд», франц. *merci* – «дякую». Отож такий шлях наукової інтерпретації того чи того поняття є одним з ефективних, оскільки визначає можливість систематизації знань з лексикології за допомогою універсального механізму.

Саме *співвіднесеність* є тлом диференціації мовних одиниць на парадигматичному та синтагматичному рівнях. «Синтагматичне значення реалізується в лінійних зв'язках, – наголошує Б. Плотников, – парадигматичне – у нелінійних, у зв'язках, що відсутні в тексті, але тих, що існують у свідомості носіїв мови. Синтагматичні зв'язки об'єднують слова у висловлювання, парадигматичні – в однорідні з граматичного погляду групування» [Плотников 1984, с. 44]. Отже, класифікація частин мови, їх кількісний склад та категорійні ознаки ґрунтуються на нелінійних (парадигматичних) зв'язках, особливість яких полягає у співвіднесеності граматично однорідних груп слів, лексичними маркерами яких стають предметність, ознаковість, кількість, порядковість, дія чи спосіб тощо. Наприклад, іменники – це відносно однорідна група співвіднесених мовних одиниць, лексично пов'язаних із предметною чи поняттєвою сферою, граматично протиставлених за ознаками роду, числа, відмінка, функційно (синтаксично) різноманітних.

Диференційною ознакою синтагматичних зв'язків мовних одиниць є їхня функційність. На цьому тлі теж спостерігаємо низку лінійних опозицій: *словосполучення – речення, двоскладне – односкладне, повне – неповне, поширене – непоширене, просте – складне, сполучникове – безсполучникове, складносурядне – складнопідрядне речення* тощо. Кожна з них визначає той чи той механізм співвіднесеності. Зокрема, тлом опозиції *просте – складне речення* є співвіднесеність кількості предикативних частин, тобто однієї чи кількох граматичних основ; опозиції *сполучникове – безсполучникове речення* – співвіднесеність за ознакою наявності чи відсутності сполучників у складному реченні; опозиції *складносурядне – складнопідрядне речення* – співвіднесеність за ознакою наявності чи відсутності сполучників сурядності або підрядності тощо.

Отже, системні зв'язки, що ґрунтуються на протиставленні та схожості одиниць мови, слугують універсальним засобом організації одиниць мови на всіх її рівнях і виявляють усталену закономірність, сутність якої полягає в тому, що будь-яка мовна одиниця, будь-то фонема, слово чи речення, контрастно протиставляються за однією якою-небудь характерною для неї властивістю або ознакою, а зближуються за різною кількістю властивих їм ознак, тобто до повного збігу свого плану змісту [Плотников 1984, с. 141]. Тлом таких системних зв'язків є механізми співвіднесеності, назвати які суто лінгвістичними – не зовсім коректно, оскільки вони охоплюють більш широкий спектр наукових галузей: літературознавство, фізику, математику, хімію, історію, біологію тощо. «Існує стільки видів наукових картин світу, скільки є розділів знань, – зазначає О. Семенюк, – наприклад, *фізична, математична, хімічна, правова* тощо» [Семенюк, Парашук 2009, с. 151], і кожна з них підпорядкована законам співвіднесеності. Таке розмаїття думок щодо змісту цього поняття постулює різні аспекти теорії відображення дійсності в

концептуально-мовній картині світу людини. Саме тому поняття *співвіднесеність* варто застосовувати як категорійне, універсальний характер якого не викликає сумніву. Гадаємо, що *категорія співвіднесеності* – це філософсько-естетичне поняття опозиційного характеру (напр.: *об'єкт – суб'єкт, загальне – конкретне, спільне – відмінне*), природа якого криється в самому характері людського пізнання, механізми якого (аналогія, порівняння, моделювання, функціональна спільність тощо) стають тлом розгортання будь-якої інформації.

ЛІТЕРАТУРА

- Апресян, Ю. Д. (1986). Интегральное описание языка и толковый словарь. [В:] *Вопросы языкознания*, № 2, с. 57–70.
- Вежбицкая, А. (1999). *Семантические универсалии и описание языков*. Пер. с англ. А. Д. Шмелёва. Москва, 780 с.
- Гачев, Г. (1988). *Национальные образы мира*. Москва, 484 с.
- Грушевицкая, Т. Г., Попков, В. Д. и Садохин, А. П. (2002) *Основы межкультурной коммуникации*. Москва, 352 с.
- Гудінг, Д. і Леннокс, Дж. (2008). *Людина та її світогляд: для чого ми живемо, і яке наше місце у світі*. Пер. з рос. зі звіркою з англ. оригіналом під заг. ред. М. А. Жукалюка. Львів, т. 1, 416 с.
- Жайворонок, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури*. Словник-довідник. Київ, 703 с.
- Жайворонок, В. В. (2007). *Українська етнолінгвістика*. Нариси. Київ, 262 с.
- Карасик, В. И. (2004). *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Москва, 390 с.
- Козачук, Г. О. (1995). *Українська мова – для абітурієнтів*. 2-ге вид. Київ, 272 с.
- Кононенко, В. І. (2008). *Мова у контексті культури*. Київ; Івано-Франківськ, 390 с.
- Левицкий, В. В. (1973). *Семантика и фонетика*. Черновцы, 103 с.
- Пижае, Ж. (1994). *Речь и мышление ребенка*. Санкт-Петербург, 251 с.
- Плотников, Б. А. (1984). *Основы семасиологии*. А. Е. Супрун (ред.). Минск, 223 с.
- Потебня, А. А. (1989). *Слово и миф*. Москва, 623 с.
- Рудяков, Н. А. (1989). *Основы анализа художественного текста*. Київ, 152 с.
- Русанівський, В. М., Пилинський, М. М. і Єрмоленко, С. Я. (1978). *Українська мова*. Київ, 240 с.
- Семенюк, О. А. і Паращук, В. Ю. (2009). *Основы теории мовної комунікації*. Київ, 276 с.
- Словник української мови* (2012). В. В. Жайворонок (ред.). Київ, 1320 с.
- Степанов, Ю. С. (2001). *Семиотика: Антология*. Изд. 2-е, перер. и доп. Москва; Екатеринбург, 702 с.
- Хомський, Н. (2000). *Роздуми про мову*. Пер. з англ. О. П. Кошового. Львів, 352 с.
- Черевченко, В. В. (2016). *Етнознаковий характер українського дитячого фольклору*. Умань, 172 с.
- Шляхова, С. С. (2006). *Фоносемантические маргиналии в русской речи*. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. 10.02.01. Пермь, 48 с.
- Ющук, І. П. (2004). *Українська мова*. Київ, 639 с.

Подано до редакції 22.02.2022 року
 Прийнято до друку 21.04.2022 року